

Laurentius Petri och gudstjänstsången

RAGNAR HOLTE

Vår äldsta »psalmbok» 1530 och 1536

»Genom andliga sånger eller visor blir Gud prisad för sin obegripliga godhet, och människan, som av sig själv är glömsk och otacksam i det goda, blir därigenom uppväckt och påmind om vad Gud har gjort henne till godo, och får därav hugnad och tröst ...»¹ Orden är hämtade ur förordet till vår äldsta »psalmbok», för att bruka en senare tids terminologi – vid den här tiden är det fortfarande bara psaltarpsalmer som benämns »psalmer». Det tryckta häftet *Svenska sånger eller visor* från 1536 utgör en väsentligt utökad upplaga av en samling *Gudelig visor* som kom ut 1530. Det tidigare häftet tycks bara ha innehållit 10 sånger. 1536 har antalet utökats till 47.

Det har allmänt antagits att Olavus Petri är huvudansvarig för dessa utgåvor, det skulle ligga helt i linje med hans ambition att presentera material för ett försvenskat gudstjänstliv. Han kom att få huvudansvaret för översättningen av Nya testamentet 1526 och medverkade senare i den kompletta svenska Bibeln 1541. Hans svenska kyrkohandbok (med dop-, vigsel- och begravningsritual m m) utkom 1529, hans predikopostilla 1530 och *Den svenska mässan* 1531. Inräknas sångsamlingen har han haft sitt finger med i allt försvenskingsarbete vad gäller textsidan – vi vet inte om han sysslat med musikalisk redigering. Frågan i vilken utsträckning Olavus författat respektive översatt individuella sånger i häftet har varit mycket omdiskuterad, men den behöver vi inte ta ställning till här. Att hans hand finns med i åtskilligt är troligt, men bl a växlande litterär kvalitet på alstren tyder på att flera skribenter kan ha medverkat.² Frånsett biblarna var ingen av dessa utgåvor officiellt sanktionerad, men de utkom säkert inte utan kungens inofficiella stöd. I *Den svenska mässan* anges i själva rubriken att den meddelar ordningen för mässan så som den då firades i Stockholm. Givetvis har utgivaren önskat att andra skulle följa efter.

För den som vill skriva om gudstjänstsången under reformationstiden är

det frustrerande att vår äldsta sångsamling inte innehåller några melodier. Reformatorerna utnyttjade den nya boktryckarkonsten med energi och glädje och hade tämligen fri tillgång till landets enda tryckeri i Stockholm. Men där kunde man inte trycka nottecken, en kostsam teknik som man behärskade på flera kontinentala tryckerier. Ett stort graduale enligt Västerås stiftstradition (möjligen med vidare syftning) trycktes troligen redan 1493 i Lübeck, och däri finns mässans sånger för hela kyrkoåret i prydligt nottryck.³

På vilka melodier har sångerna i vår äldsta psalmbok sjungits, och vilka har sjungit dem? Vi får inte föreställa oss, att i och med att det fanns sångtexter på svenska uppstod genast en livlig församlingssång. Under medeltiden utfördes gudstjänstsången i de stora stadskyrkorna av präster och djäknar, i de små lantkyrkorna ofta bara av präst och kantor. Gustav Vasa hade 1529 gjort en donation till latinskolan i Stockholm med syfte att vidmakthålla sången i Stockholms kyrkor. Vi får tänka oss att i Storkyrkan delar av den latinska mäss- och tidegårdsrepertoaren under en ganska lång övergångstid har sjungits parallellt med de nylanserade svenska sångerna. Vi vet också att försvenskningen av mässan startade med den sk förstamässan (en tidig morgonmessa) och att det i första hand var den som mässordningen 1531 och sångböckerna inriktade sig på⁴; högmässans försvenskning påbörjades först under 1540-talet. Förstamässan var i långt högre grad än högmässan en komunionmessa, bl a beroende på kravet att nattvarden skulle mottas fastande. Den bör ha dragit till sig de evangeliskt sinnade församlingsborna. Den var till skillnad från högmässan en i huvudsak läst messa, men den kunde ha sånginslag av varierande omfattning. Vi kan tänka oss att en församlingssång så småningom kommit igång genom att menigheten lärde sig känna igen ofta förekommande sånger och började sjunga med i dem.

Varje välförsedd kyrka ägde handskrivna böcker med melodier till sångerna för de olika gudstjänsttyperna. I Storkyrkan bör man ha haft även de nya svenska sångernas melodier i handskrift, men ingenting härav finns bevarat. Vi får söka efter melodiuppteckningar både bakåt och framåt i tiden för att få klarhet. Ganska många av sångerna bör ha sjungits på sina traditionella gregorianska melodier. Dit hör de inledande sånger som enligt förordet 1536 av ålder sjungits på latin i tidegården »och som i evangeliets text lyder som de här sjungs». Här åsyftas de tre nytestamentliga lovsånger (*cantica*) ur Lukas-evangeliet kap 1 och 2 som bildar höjdpunkter i tre av tidebönera: Sakarias

lovsång (*Benedictus*) i morgonens laudes, Marias lovsång (*Magnificat*) och Symeons lovsång (*Nunc dimittis*) i aftonens vesper och completorium. De har säkerligen sjungits på sina traditionella psalmtoner; i den formen finns de bevarade ännu i 1697 års koralpsalmbok. Så länge latinsk tidegård fortfarande sjöngs i Storkyrkan kan det tänkas att dessa svenska sånginslag infogades på canticas ordinarie plats i ritualen och t o m omramades av latinska antifoner (ramverser) enligt en praxis som finns dokumenterad ännu i en tryckt sångbok från 1620.⁵ De kan också ha sjungits separat; i mässordningen anvisas Symeons lovsång som kommunionssång.

Återstoden av sångerna sägs vara »i vår tid diktade», men då glömmes utgivaren att som nr 4 har medtagits ytterligare ett canticum ur tidegården, nämligen *O Gud, vi lova dig*, rubricerad *S. Ambrosii och Augustini lovsång Te Deum*. Den hör till matutinen (morgonens första tidebön) men sjöngs ofta separat som lovsång vid festliga tillfällen. Under reformationstiden upptecknades den ofta med svensk text underlagd den traditionella melodin; så ännu i 1697 års koralpsalmbok. Dessutom står sist i samlingen den korta fridsbön (*Pro pace*) som (utan att nämnas i mässordningen 1531) under lång tid framåt kom att avsluta mässan. Som den står här bör den ha sjungits på en gregoriansk antifonmelodi.⁶ Senare gavs den metrisk form och kompletterades med en bön om välsignelse över konung och överhet (*Pro pace et principe*). Den sjöngs sedan på en hymnmelodi snarlik den ursprungliga antifonmelodin (=1986:594, med starkt moderniserad text).

Bland de »i vår tid diktade» sångerna finns därutöver 11 som utgör fria tolkningar av latinska hymner från fornkyrka och medeltid. Originalens begynnelseord anges, vilket även tjänar som melodiangivelse. En annan sång anges skola sjungas »under samma noter» som en av dem. Hymnerna utgör nästan det enda inslaget av metrisk text i den latinska tidegården. De som medtagits i sångboken har alla en enkel uppbyggnad med fyrradiga strofer i jambiskt versmått. För att finna de noter till vilka texterna skulle sjungas och som utgivaren förutsätter tillgängliga fick man gå till kyrkans handskrivna latinska antifonale. Troligen ansågs hymnernas strofiska och metriska uppbyggnad positiv för sångbarheten. Vissa mer komplicerade melodier förenklades senare; så hade t ex Luther gjort med pingsthymnen *Veni Creator Spiritus*, som återfinns i sångboken med texten *Kom Helge Ande, Herre god* (1986 *Kom Skaparande, Herre god*).

17 av de 47 sångerna är alltså förmodligen tänkta att sjungas till traditionella gregorianska melodier. De övriga 30 kan räknas som tillhörande den sk lutherska kyrkovisan, delvis skapad av Luther själv. De 10 sångerna från 1530 tillhör alla denna kategori, fattad i vid mening. (En mellanform är julsången *En jungfru födde ett barn i dag*, som sjungs på melodin till en medeltida latinsk julvisa.) I vid mening: det var inte bara i Wittenberg man skrev andliga sånger. Den i Nordtyskland verksamme evangeliske prästen Nicolaus Decius var tidigt ute, t o m före Luther. Bl a skrev både han och Luther parafraaser över mässordinariets texter. Decius sånger var skrivna på lågtyska. Men Luther godkände inte Decius sånger. De togs inte med i Walters körpsalmbok 1524 eller Klugs melodipsalmbok 1529, i vilka enbart Wittenbergsångerna ingår. Lågtyskarna var mer vidhjärtade. Joachim Slüters Rostocksångbok 1531 (tyvärr utan melodier) innehåller sånger från flera evangeliska traditioner. Över Rostock spreds också bl a sydtyskt material från reformationen i Nürnberg. Det har länge varit känt att Nürnberg utgjort en viktig inspirationskälla för Olavus Petri, delvis i lågtysk förmedling. Det gäller inte minst mässordningen.⁷ 1526 utgav Jobst Gutknecht i Nürnberg en gudstjänstbok, vari ingår sånger ur mässordinariet och kyrkovisor med melodier; texterna till dessa intogs i stor utsträckning i Slüters sångbok, men översatta till lågtyska. Vi får inte glömma att Stockholm hade en ganska stor lågtysk population, och sedan 1524 dessutom en tysk evangelisk kyrkoherde. Det är högst sannolikt att lågtysk mässa firades där vid sidan av latinsk mässa redan innan svensk mässa började firas. En del av de melodier till vilka svenska sångtexter började knytas kan ha introducerats i Stockholm i samband med gudstjänster på lågtyska.

Särskilt Folke Bohlin framhäver den lågtyska bakgrunden både till svensk mässa och till svensk psalmsång som de växte fram i Stockholm. Harald Göransson bedömer att 5 av melodierna till de 10 sångerna i häftet 1530 kan ha hämtats ur Gutknechts gudstjänstbok via Rostock; senare nedteckningar stämmer med Gutknecht. Flera av de nya sångtexterna 1536 kan ha hämtats från lågtyska original i Slüters sångbok; melodierna kan man ha fått i handskrift från Rostock.⁸ Bohlin noterar att dispositionen av sångerna 1530 tycks vara anpassad till ordningsföljden mellan momenten i mässan 1531.⁹ Ändå finns bara på en enda punkt en hänvisning till sångbokens sånger: som *graduale* (mellan epistel och evangelium) föreslås man

läsa 10 Guds bud eller sjunga sången om budorden, eller någon annan. Här måste avses nr 2 i sånghäftet, *Den som vill en kristen beta*, och som alternativ troligen nr 3, *O Jesu Krist som mandom tog*, och 4, *O Herre Gud av himmelrik*, vilka ännu i KO 1571 nämns som lämpliga gradualpsalmer. De följs nämligen av Luthers credopsalm (varom mera nedan), säkert avsedd att kunna sjungas på trosbekännelsens plats efter evangeliet, och längre fram följer en nattvardpsalm, *Jesus Kristus är vår hälsa*.¹⁰ I mässordningen nämns inte något alternativ med sjungen ingång (det talas bara om att läsa något psaltarställe), men det ligger nära till hands att tro att en sådan funktion är tänkt för samlingens första sång, *O Fader vår, barmhärtig, god*. Den börjar nämligen med en bön till Gud att låta sitt heliga ord komma till oss, en i evangeliskt sammanhang passande gudstjänstingress. I KO 1571 utgör sången ett av flera rekommenderade ingångsalternativ.

Såvitt vi vet utgör de fyra första sångerna svenska originaltexter, troligen ända från början kopplade till de melodier ur den tyska 1500-talsrepertoaren som de senare behållit. I äldre forskning antogs alla fyra vara författade av Olavus Petri¹¹. I 1986 års psalmbok sattes frågetecknen efter namnet vid de två sånger som bevarats där (nr 1 och nr 3), men i Verbums nyutgåva 2002 har frågetecknen tagits bort igen. Låt oss se litet närmare på nr 3, *O Jesu Krist som mandom tog* (1986 ... *som mänska blev*). Denna verkliga dyrgrip bland sånger utlägger det centralt kristna temat om försoning och rättfärdiggörelse genom Kristus. Till det teologiska innehållet, men inte till formen, liknar den Lutherpsalmen *Nun freut euch lieben Christen gmein* («Gläd er nu tillsammans, kära kristna») som i översättning togs in i sångsamlingen 1536. (Dess lite platta och för vårt öra aningen sexistiskt klingande ingress *Var man må nu väl glädja sig* har 1986 ändrats till *O gläd dig Guds församling nu*.) Det har t o m spekulerats i att *O Jesu Krist* skulle gå tillbaka på en eljest okänd Luthertext.¹² Mer sannolikt är att den skrivits av en som var väl förtrogen med Luthers tankegångar – och vem i svensk miljö var detta vid denna tid bättre än Olavus Petri?

Teologiskt ger *O Jesu Krist* lika dramatiskt som Lutherpsalmen uttryck åt den sk klassiska försoningstanken, med Kristi kamp mot och seger över fördärvmakterna som avgörande poäng¹³: »... heluetit stodh oss öppet./ Thet låtst tu thå förbarma dich / kunde det ey lenger lijda / at diäflen toogh oss så till sich / ther om wille du strijdah / gaff så dich här j werlden nidh /

och gjorde oss en ewigh frijdh / medh tinom dödth och pino.» Det var ett lyckokast att koppla denna text till den ljust dansanta 3-takts-melodin från Strassburg, som där märkligt nog och betydligt mindre passande tycks ha sjungits till Luthertexten *Aus tiefer Not* (se nedan).¹⁴

En intressant sångkategori är psaltarparafrasen. Den representeras 1536 av nio sånger bland vilka vi genast känner igen två Luthertexter bevarade i vår nuvarande psalmbok; vi kan nog förutsätta att de ända från början sjungits på sina av Luther själv skapade melodier. Det gäller *Ein feste Burg* (Psalt 46, *Vår Gud är oss en väldig borg*)¹⁵ och *Aus tiefer Not* (Psalt 130, ordagrant »Ur djup nöd», 1536 *Af diuupsens nödh*. 1986 *Ur djupen ropar jag till dig* har delvis förlorat sin Lutherprägel: Luther stannade aldrig vid att bara återge psaltarorden, han gjorde aktualiserande tolkningar av dem). Psaltaren värderades högt av reformatörerna, men de svenska psaltartexterna har knappast i samma utsträckning som de nytestamentliga cantica sjungits enligt de traditionella psalmtonerna. För läst mässa föreslogs psaltartexter, men i sjungen mässa snarare psaltarparafrafer. I tidegården behölls latinet.

Traderingen av Luthers credo-psalm

Som ovan framhållits finns inga uppteckningar av psalmmelodier bevarade från svenskt 1530-tal. Men genom att skaffa sig tillgång till ett omfattande källmaterial som samlats inom ett tyskt koralprojekt har Folke Bohlin kunnat verifiera de lågtyska influenserna i de svenska sångsamlingarna. I en specialstudie har han undersökt traderingen av Luthers credopsalm *Wir glauben all an einen Gott* (delvis skapad efter medeltida förebild), som först publicerades i Johann Walters ovan nämnda körpsalmbok från 1524. I Sverige tycks den dock ha kommit in i en från Walter delvis avvikande melodiform, belagd just längs traditionslinjen Nürnberg/Rostock.¹⁶ Märkligt nog finns från hela 1500-talet och ända fram till omkring 1640 bara en enda svensk melodiuppteckning av psalmen bevarad, nämligen i den viktiga handskriften från Högs kyrka i ärkestiftet, daterad c:a 1540–41, alltså från den tid då försvenskningen av högmässans liturgi påbörjades.¹⁷

Texterna till mässans ordinariesånger (*Herre, förbarma dig* etc) fanns ju på svenska sedan 1531, men de lades nu under sina traditionella gregorianska melodier (se härom i nästa avsnitt). Påfallande är dock att ingen melodi presenteras till den nicenska trosbekännelsen, som traditionellt bru-

kade sjungas i mässan. I stället meddelas just Luthers credopsalm, uttryckligen rubricerad *Den evangeliska Credo*. Bohlin noterar att Hög också meddelar den äldsta bevarade melodiuppteckningen till den svenska översättningen av Nicolaus Decius på lågtyskt språk avfattade *Agnus Dei*-parafra *O rene gudz lamb* (1986 *Guds rena lamm oskyldig*). Den upptas inte som ersättning för men som alternativ till den traditionella *O Guds lamm*. Texten till sången finns med i sångsamlingen från 1536.

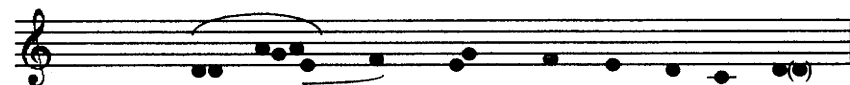
Ingen av de mässordningar som utgavs av Olavus resp Laurentius Petri nämner Luthers credopsalm.¹⁸ Ändå ingick den i alla psalmboksutgåvor fr o m 1530, rubricerad *Tronnes bekenilse*. Den har därför säkert varit avsedd att sjungas i mässan, men troligen snarare som komplettering av än som ersättning för läst *Apostolicum*.¹⁹ *O rene gudz lamb* upptas fr o m 1548 års mässordning som alternativ till *O Guds lamm*. Att den var tänkt för detta bruk redan när den först lanserades i sångsamlingen 1536 framgår indirekt av att den liksom *O Guds lamm* har alternativa versslut med *förbarma dig ... resp giv oss ... frid*, och av att den står näst sist i samlingen omedelbart före den fridsbön som brukade avsluta mässan. *O rene* finns inte med i Walters körpsalmbok; både den och credopsalmen i dess från Walter avvikande melodiform måste ha förmedlats till Sverige via Rostock (Slüter). Dessa melodier med underlagda svenska texter bör alltså ha kommit till ärkestiftet via Stockholms storkyrka. Därigenom ger Hög indirekt upplysning om hur dessa melodier sjungits i Stockholm.

Bohlin noterar att Hög uppvisar ett flertal avvikelser från credopsalmens originalmelodi. Av dessa återfinns nästan samtliga hos Gutknecht. Det gäller främst rytmiska avvikelser. Lutherpsalmen har en fast 2-taktsrytm med omväxlande långa och korta toner, de flesta med halvnots eller fjärdelsnots tidsvärde. Detta framgår tydligt hos Walter, som återger psalmen i mensuralnotskrift. Gutknecht och Hög använder däremot olika varianter av senmedeltida notskrift för de gregorianska melodierna, vilka ju saknar fast taktart. Här utgör dubblerat nottecken enda sättet att ange dubbelt tidsvärde i förhållande till normalnoten. Gutknecht och Hög har i viss utsträckning använt sig av den möjligheten, men det har inte gjorts konsekvent. Huvudintrycket blir att originalpsalmen har utsatts för viss rytmisk utjämning. Den grundläggande 2-taktsrytmen rubbas inte alltid härigenom, men i några fall sker även detta, så t ex i inledningsfrasen. Dess gestaltning

väljer jag här som enda exempel bland dem som noterats i Bohlins artikel. Jag gör en egen uppställning av skilda varianter transkriberade i nutida mensural resp gregoriansk (s k koral-)notskrift:

Walter:	Wir	glau --- ben	all an	ei - nen	Gott,
1697:	Vi	tro up-på en	alls - mäk-tig	Gud,	
Altern.:	Vi	tro (up)på en	alls --- mäk-tig	Gud,	
1939:	Vi tro på	en	alls --- mäk - - - - - tig	Gud,	

Gutknecht:	Wir	glau - - ben	all an	ei - nen	Gott,
1530?:	Vi	tro på	alls- mäk-tig	Gud,	
Hög:	Vi	tro up - på	alls- mäk-tig	Gud,	

Credopsalmens melodi är huvudsakligen syllabiskt uppbyggd (en ton för varje stavelse), men ett markant undantag utgör själva inledningsordet *Wir* som har en tonslinga med hela fem toner, i Sverige t o m utökad till sex toner (därav den lilla bågen *under* notskriften; den skall man bortse från när det gäller den tyska texten). Originalmelodin har som sagt 2-taktsrytm, och accenten ligger ofta markant på 1:an: *Wi'r glau'ben a'll an ei'nen Go'tt* («Vi tror alla på *en* Gud»). I originalet har frasen halvnoter på tre ställen, men Gutknecht har bara återgivit två av dessa: han har dubblerat inlednings- och slutnoterna, men han bryter 2-taktsrytmen genom att inte dubblera noten över första stavelsen i ordet *glau'ben*. Hög följer Gutknecht i att dubblera inledningsnoten men inte dubblera noten motsvarande tyskans *glau'(ben)*. Till skillnad från Gutknecht har Hög inte heller dubblerat frasens slutnot (därav parenteserna i notexemplet), men det beror troligen på rent slarv av avskrivaren. Psalmens tre verser är i Hög fullständigt utskrivna och inleds alla med samma melodiska fras. I tredje versen har avskrivaren kommit ihåg att dubblera slutnoten.

Nu till den svenska texten och dess underläggning. Troligen för att tyd-

ligare anknyta till den apostoliska trosbekännelsen inleds den svenska versionen 1530 *Vi tro på allsmäktig Gud*. I Hög har *på* utökats till *uppå*. Högs version har samma antal stavelser som den tyska texten och hade utan svårighet kunna läggas under melodin stavelse för stavelse enligt den tyska förlagan. I stället inträder det märkliga att ordet *Vi* utökas med en not och ordet *uppå* inpassas genom att notparet e-g upplöses. Vad kan vara anledningen till detta? Vi vet ju inte hur melodin sjöngs i Stockholm men kan gissa: textversionen 1530 har en stavelse mindre än tyskans, därför förlängs inledningsordet och vi får den version som i notexemplet ovan angetts med årtalet 1530 följt av ett frågetecken. Detta sätt att utföra *Vi* har sedan blivit så insjunget att man inte velat ändra det trots utökat stavelseantal. För kanske man i Uppsala/Hög inte hade tillgång till någon tysk version.

På sikt leder detta till en helt barock konsekvens: går vi så långt fram som till 1697 års koralpsalmbok, så har ytterligare en stavelse tillkommit i inledningsfrasen eftersom man velat ha med Luthers *en Gud: Vi tro uppå en allsmäktig Gud*. I sin mensuralnotskrift har utgivaren Harald Vallerius återställt den långa noten motsvarande tyskans *glau'(ben)*. Det hade nu varit ett ypperligt tillfälle att även lägga textunderläggningen närmare originalet genom att välja versionen »Altern(ativ)», en version som faktiskt finns i Lutherska världsförbundets flerspråkiga sångbok *Laudamus* 1963. Då hade ordet *Vi* fått samma antal toner som originalets *Wir*, och ordet *tro* hade blivit bättre framhävt liksom det viktiga nytillkomna ordet *en*. Vallerius hade då inte heller behövt införa två noter med ett i förhållande till normalnoten halverat tidsvärde. I 1939 års koralbok valde man i stället att upplösa ordet *Vi*:s tonslinga. 1986 togs psalmen inte med.

Luthers credopsalm kan ingalunda räknas till de mer lättsjungna bland de lutherska kyrkovisorna, men just för att den i många församlingar förekom varje söndag kom den att höra till den repertoar som 1500-talets menigheter småningom lärde sig att sjunga med i. Ett vittnesbörd härom finns i en av handskrifterna till Johan III:s *Nova ordinantia* från 1575. I anslutning till credopsalmen heter det här att församlingen är van att sjunga med inte bara i tron utan även i annat som i koret sjunges »på förståndeligt tungomål».²⁰

Försvenskningen av den sjungna högmässan

Alltifrån sitt tillträde som ärkebiskop hade Laurentius Petri velat genomföra en liturgireform i evangelisk anda men hållits tillbaka av kung Gustav, som framhöll att man i ett inledningsskede borde stanna vid att genom predikan och undervisning förbereda församlingarna på en sådan reform. Men 1540 tog kungen själv initiativet genom att utfärda ett mandat om reform i lära och ceremonier. Ärkebiskopen var inte sen att ta vara på det erbjudna tillfället, och som en första åtgärd utgav han 1541 *Mässan på svenska*, i huvudsak ett nytryck av den mässa brodern Olavus utgivit men utökad med alternativ för sjungen högmässa. Olavus själv hade berövats sin ledande roll som svensk reformator genom den makabra förräderiprocessen mot honom i början av året. (Se årsbokens inledande artikel.)

I ärkestiftet påbörjades under ärkebiskopens ledning ett ambitiöst arbete med att försvenska mässans och tidegårdens latinska sånger. Kungens tanke var dock att reformerna skulle genomföras av den nyutnämnde rikskyrkliche superintendenten Georg Norman och dennes medhjälpare under visitationsresor i samtliga stift, med början i de södra stiftet. Visitationen i Småland (då Norman själv var förhindrad delta) blev bidragande orsak till utbrottet av den sk Dackefejden, det svåraste uppror Gustav drabbades av under hela sin regeringstid. Detta fick kungen att på nytt överväga sina reformplaner. Efter kungens seger över Dacke 1543 reducerades mandatet för Norman betydligt, men beslutet om liturgireformen konfirmerades av Västeråsriksdagen 1544. Normans bidrag till gudstjänstreformen har utförligt behandlats av forskningen och kan förbigås här. På sikt var det Laurentius Petris reformarbete som kom att prägla den svenska kyrkan. Ärkestiftets liturgiska tradition kom härigenom att i stor utsträckning bli normerande även i övriga stift. Under medeltiden hade varje stift haft viss liturgisk särprägel, men denna försvann mer och mer på den svenska reformationskyrkans tendens till centralism och liturgisk enhetlighet.

Ett intensivt avskrivningsarbete måste ha pågått i ärkestiftets församlingar för att uppteckna alla försvenskade melodier för högmässa och tidegård, men av detta finns mycket litet bevarat. Det är tur att de ovan nämnda sångböckerna från Högs och Bjuråkers kyrkor har undgått förstörelse. De medeltida sångböckerna för högmässans latinska körsånger var dels *kyrialet*, som innehöll de varje söndag återkommande sångerna (*ordinariet*), dels *grad-*

ualet, som innehöll sångerna för kyrkoårets sön- och helgdagar (*propriet*). Försvenskningen av de gregorianska sångerna kom så gott som enbart att gälla ordinariet. Även dess melodier varierade i viss utsträckning efter kyrkoåret, och våra två handskrifter erbjuder ett rikt sortiment²¹: i Hög 11 melodier för *Kyrie* (*Herre, förbarma dig*) och 7 à 9 melodier till övriga ordinariesånger, dvs. *Gloria* med *Laudamus* (*Ära vare Gud i höjden med Vi love dig*), *Sanctus* med *Benedictus* (*Helig med Välsignad vare han*) och *Agnus Dei* (*O Guds lamm*). Dessutom en uppsjö melodier till *Benedicamus* (*Tackom och lovom*). Som redan nämnts presenteras ingen svensk version av det sjungna *Nicenum* men däremot av Luthers credopsalm. Vidare finns här Decius *Agnus Dei*-parafra och en s k trop till *Sanctus*: *Dig vare lov och pris, o Krist*. I Hög är den infogad i *Sanctus*-momentet på så sätt att v 1 sjungs mellan *Sanctus* och *Benedictus* som sedan följs av v 2 och 3. I senare uppteckningar har den lösgjorts från *Sanctus*-momentet och blivit en omtyckt kommuniionsång, bevarad ännu 1986.

De efter kyrkoåret växlande sångerna i den medeltida mässan utgjordes av *introitus* (ingång), *graduale* med ytterligare sånger mellan epistel och evangelium, *offertorium* vid frambärandet av brödet och vinet, samt *communio*. Under svensk senmedeltid tycks man dock i allmänhet inte ha mäktat att utföra mer än de två förstnämnda sångtyperna; de båda senare ersattes med icke kyrkoårsbundna sakraments- och kommuniionsånger. I anslutning till *gradualet* sjöngs vid vissa högtider en metriskt versifierad sång med en speciell uppbyggnad, en s k *sekvens*. Denna typ av sång blev mycket omtyckt, och de utökades väsentligt i antal under senmedeltiden. Sekvenserna var den enda typ av *propriesånger* som man i Sverige sökte ge svenska versioner av. Hög och Bjuråker upptar sex sådana sekvenser. Av dem kom tre: för jul, påsk och pingst, att leva kvar länge.

I Stockholm trycktes 1553 *En liten sångbok* med trolig anknytning till det av ärkebiskopen ledda försvenskingsarbetet.²² Boken fick stor spridning. Den var försedd med notlinjer, men noterna fick man själv fylla i. Därmed gavs också tillfälle för inköpare från andra stift att föra in melodierna enligt sin stiftstradition. Antalet gregorianska mässånger hade nu nerbantats till fyra serier. En nyhet är en latinsk sång om nattvardsinstiftelsen: *Discubuit Iesus*. Av sekvenserna har bara två medtagits: för jul och påsk.

När man nu aldrig sökte försvenska *propriesånger*na, med undantag av

sekvenserna, vad sjöng man då i stället? Härvidlag är det viktigt att skilja mellan stadskyrkor med anknytning till latinskolor, och landskyrkor. Laurentius Petri hade inte uppfattningen att allting i mässan måste utföras på svenska. I stadskyrkorna utfördes korsången av lärare och elever vid latinskolorna. De förstod ju latin respektive utbildades till att förstå språket, och då var det nyttigt och uppbyggligt för dem att sjunga sånger på latin. Dessutom var ärkebiskopen uppenbarligen förtjust i den gregorianska repertoaren och ville inte att den skulle bli bortglömd. Men *proprie*-sångerna kunde också ersättas med sånger ur den ständigt ökande repertoaren av kyrkvisor, och i landskyrkor, där kanske ingen utom prästen kunde latin, borde högmässans alla sånger sjungas på svenska.

1557 års mässordning var den sista som Laurentius Petri utgav²³, och det var till den man vände tillbaka efter Uppsala möte 1593 fram till dess den nya kyrkohandboken 1614 antogs; i den hade mässbok och kyrkohandbok sammanförts i en volym. Mässan 1557 bär fortfarande spår av 1531 års ursprungsversion som huvudsakligen läst mässta. I flera fall anges först svenskt, därefter latinskt alternativ. Låt oss här bortse från alternativet läst mässta och se hur en sjungen högmässta enligt 1557 års ordning kunnat gestaltas. Vi kan notera att mässordningen saknar föreskrift om att vid sjungen högmässta församlingens syndabekännelse skall placeras efter predikan, men den ordningen hade fastställts i de s k Vadstena artiklar 1552, och saken är förutsedd genom att det liksom i den katolska mässans inledning finns ett latinskt *Confiteor* för prästen att i sådana fall be tyst.

Högmässan börjar med ingången, som skall utgöras av någon psalm eller annan lovsång på svenska eller latin; i senare fallet avsågs förstås det latinska *propriets introitus*. *Kyrie* återges trefaldigt på svenska, men av sångboken 1553 framgår att det också kunde sjungas niofaldigt (enligt KO 1571 ibland på grekiska). *Gloria* med *Laudamus* förutsätts sjungas på svenska, men Decius betydligt mer lättsjungna parafra *Allenaste Gud i himmelrik* började vinna ingång, utan att nämnas i mässordningen. Den fanns möjligen med i en förlorad psalmbok från 1543, och i varje fall 1562. Ett uttryckligt godkännande av den från ärkebiskopen finns från 1565.²⁴

I sjungen högmässta sjöngs i allmänhet även epistel och evangelium, givetvis på svenska. Mellan dem kunde det klassiska latinska *gradualet* sjungas, eller också en svensk psalm. Vid jul, påsk och pingst kunde de ovan nämnda sek-

venserna sjungas, på svenska eller latin, ofta med inlagda skottverser för att underlätta församlingens deltagande. (Den enda som finns kvar 1986 är påsksekvensen: nr 464). Efter evangeliet skulle predikan följa. Som trosbekännelse kunde man välja mellan den apostoliska och den nicenska, som även kunde sjungas på latin. Luthers credopsalm nämns inte, men vi vet ju att den funnits med i psalmböckerna sedan 1530. I praktiken har nog ofta både läst *Apostolicum* och sjungen credopsalm utförts.²⁵ Någon svensk version av sjunget *Nicenum* fanns tydligen inte ännu, men Johan III såg senare till att en sådan infördes.²⁶ Både den och Lutherspsalmen bevarades i 1697 års koralpsalmbok. I nattvardsmässan sjöngs även instiftelseorden, som ingående i prefationen; notlinjer till detta moment har tagits in i mässordningen. Upplyftandet av det invigda brödet och vinet är fortfarande föreskrivet. Sedan följer förstås *Helig med Välsignad, Fader vår* (med notlinjer), fridshälsning och *O Guds lamm och/eller(?) O rene gudz lamb*. Under kommunionen kan sjungas *Discubuit Iesus, Jesus Kristus är vår hälsa* m fl alternativ. Avslutning sker med fridsbön, tackbön, *Tackom och lovom* och Välsignelsen.

Psalmpertoaren växer hela tiden. En starkt utvidgad psalmbok utkom 1562 under Laurentius Petris ledning, och 1594 utkom århundradets sista psalmbok, innehållande inte mindre än 149 psalmer. Även om högmässan i städerna under en mycket lång övergångstid förblir blandspråklig är det helt klart psalmböckernas sånger som på sikt fyller platserna för högmässans gamla propriessånger. Men de gregorianska ordinariesångerna står sig också. 1620, några år efter att 1600-talets första mäss- och kyrkohandbok utkom, trycktes en *Liber cantus* med sånger för mässan och tidegården (nu med tryckta nottecken!). Här är mässångerna t o m något flera än i *En liten sångbok*: fem serier. Vidare kommuniionsånger, och tre sekvenser.

Koralpsalmboken 1697 upptar även mässans sånger. Det är nu återigen fyra serier: en för vanliga söndagar och en för vardera jul, påsk och pingst. Alla serierna innehåller *Laudamus*-melodier, men det framgår att dessa kan utbytas mot *Allenaste Gud i himmelrik*. Vill man ha sjunget *Credo* kan man som ovan sagt välja mellan *Nicenum* och Luthers credopsalm.

1811 års kyrkohandbok representerar ett bottenläge för den gregorianska sången, med 1894 års följer däremot en viss restauration av repertoaren. 1942 är vi tillbaka i fyra serier. Melodierna behålls i huvudsak 1986, som även erbjuder en del nya alternativ. Svårigheten i de klassiska sångerna har

hela tiden legat i det långa ursprungliga *Laudamus*, men för den sången har med varje utgåva fr o m 1894 tillkommit en rad goda alternativ. Av hela församlingen läst trosbekännelse har fått en stark ställning. Möjligheten att ersätta den med en psalm finns fortfarande men utnyttjas relativt litet.

Låt oss till sist se hur man klarade av att lägga svensk text under en av de finaste klassiska *Kyrie*-melodierna, den s k *Kyrie orbis factor*. Det var den enda *Kyrie*-melodi som lämnades kvar under 1800-talets reduktion av det gregorianska materialet. Huvudproblemet för textunderläggarna var att i högmedeltida praxis slutvokalen e i det inledande *Kyrie* resp *Christe* hade smält samman med det inledande e i ordet *elei'son*. Detta var praxis redan när denna relativt sena melodi tillkom. Notbilden gav alltså ingen ledning för hur melodin lämpligast skulle delas upp mellan de svenska orden. I medeltida avskrifter av melodin sitter alla noter som skall sjungas till vokalen e samman i en enda lång slinga med nottecknen tätt tillsammans. I notexemplet här har de i stället grupperats på ett sådant sätt att alla varianter av underlagd text skall passa ihop med respektive noter. Uppsala-varianten, som kommit att bevaras i alla senare mässböcker, låter ordet *Herre* börja och sluta på tonen a (fast man senare har fört över en rad toner från andra till första stavelsen). Med påtaglig melodisk känsla har andra stavelsen i ordet *förbarma* placerats på tonen b, melodins höjdpunkt. Växjö-varianten har en helt annan lösning. Intressant är att se var moderna romerska utgåvor sätter gränsen mellan de båda orden: observera att denna gräns, som dessutom markerats med förlängningar och cesur, alls icke är ursprunglig. Uppsala-versionen har god balans: vi kan notera att även andra ledets *Kriste* rör sig från a till a, men genom en fint kontrasterande uppåtgående båge till skillnad från första ledets nedåtgående båge.

Medeltid:	Ky - ri - e lei -- son.
Uppsala:	Her-re för-bar-ma dig ö-ver oss.
Växjö:	Her-re förbarma dig över oss.
Rom:	Ky - ri - e e -le-i-son.

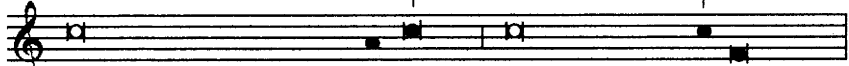
Lektionstonerna enligt Uppsala-traditionen

Som ovan nämnts innebar under 1500-talet sjungen högmässa att även epistel och evangelium sjöngs, dvs. reciterades på speciella lektionstoner. Dessas medeltida utformning kunde variera mellan de olika stiftet. Vi vet i allmänhet inte i vad mån Laurentius Petri personligen har ägnat sig åt musikalisk redigering av svensk text, men just i fråga om lektionstonerna och andra recitationstoner finns en handskrift bevarad av honom, *De punctis distinctionum et*

Profettonen

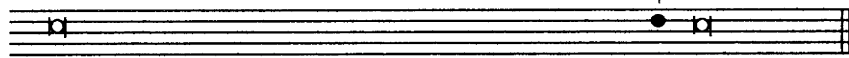
Metrum

Punctum

Ropa ut din glädje, dot-ter Si-on, jubla, dotter Je-ru-salem!

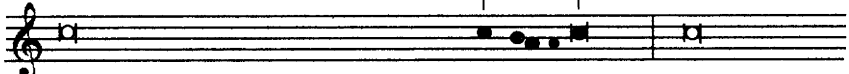
Finalis

... hans välde skall nå från hav till hav, från floden till värl-dens ände.

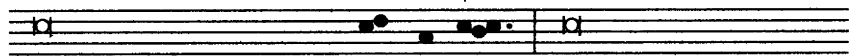
Episteltonen

Metrum

Ni vet vad tiden lider: det är dags för er att vakna. Ty nu är vår

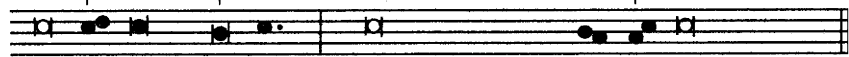
Punctum med betonad slutstavelse

räddning närmare än när vi kom till tro. Natten går mot sitt slut

Punctum i övrigt

Finalis

och da-gen är nä-ra. ... Nej, ikläd er her-ren Je-sus Kristus.

Evangelietonen

Fråga

Punctum

Varför söker ni den levande bland de döda? Han är inte här, han har uppstått.

Evangelietonen har samma metrum och finalis som episteltonen. Fråga utförs på samma sätt i alla tre lektionstonerna.

accentu ecclesiastico, dvs. »Om skiljetecken och kyrklig recitation». ²⁷ Arbetet är tillkommet under tidigt 1560-tal, och avsikten har varit att skapa en lärobok i liturgisk recitation för djäknarna. Särskilt vill han slå vakt om Uppsala-traditionen, och han angriper en recitationspraxis som med start på a reciterar på h för att vid skiljetecken gå upp på c, och sedan texten igenom upprepa samma procedur. Detta bruk är enligt Laurentius helt främmande för Uppsala-traditionen, och ytterst oskönt. Sannolikt avser han en lågtysk recitationspraxis som är känd från bl a Stockholm och Kalmar liksom från Danmark. ²⁸

Uppsala-traditionens profet- och episteltoner har uppenbara likheter med de toner som är vanligast förekommande i nutida katolsk gudstjänstpraxis, medan evangelietonen framstår som originell, framför allt genom sin vackra punctum-kadens. I medeltidens och reformationstidens mässfirande förekom bara två textläsningar, och Laurentius föreskriver att profettexter som förekommer på episteln plats skall reciteras på episteltonen. Nutida praxis med tre texter skulle däremot kunna motivera att alla tre tonerna används, om man vill försöka återuppliva det ännu under 1800-talet rätt spridda bruket att recitera texterna. Att därvid anknyta till Laurentius Petri och Uppsala-traditionen förefaller mer motiverat än att nyinföra romerska lektionstoner som saknar svenskyrklig tradition.

Vid latinsk recitation har man som tumregel att knyta de olika kadenserna till de tre viktigaste skiljetecken som förekommer i latinsk text: komma, kolon och punkt. I fråga om lektionstonerna föreskriver ärkebiskopen att man inte skall kadensera vid komma, däremot vid kolon (den kadens som senare kom att kallas *metrum*) och punkt (*punctum*). Han framhåller dock att denna tumregel inte är fullt tillämplig på det svenska språket (säkert tänker han på skiljetecknens placering i Gustav Vasas bibel). Ännu större problem vållar modern svenska med dess korta meningsbildning. Kolon förekommer ju f.ö. sparsamt och har mest specialfunktionen att introducera en direkt anföring. Man kan alltså inte välja *punctum*-kadens vid varje avslutad mening. *Metrum*-kadens kan (som i exemplen ovan) lämpligen användas ibland vid komma, ibland vid punkt. Man bör i förväg studera hur texten är uppbyggd och välja *punctum*-kadens främst vid meningsslut som innebär att en sammanhängande tankegång avslutas. Man kan vidare lämpligen välja tätare kadensering i korta, glesare i längre texter.

Tidegärdssången mest på latin

Ingen tvekan kan råda om att Laurentius Petri i hög grad uppskattade den medeltida korsången och önskade behålla viktiga delar av den. Framför allt gällde det söndagarna inklusive deras helgsmål, och i än högre grad de stora högtiderna jul, påsk, pingst, Mikaeli och några till. För att uppehålla sången krävdes emellertid ekonomiska resurser, och den tidigare så rika kyrkan hade under Gustav Vasa blivit fattig. Det ekonomiska trycket hade från 1539 ytterligare ökat genom Pyhys och Normans åtgärder. Ärkebiskopen hade i detta sammanhang skriftligen klagat hos kungen över att denne försvårade den gudstjänstliga verksamheten genom att lägga beslag på domkapitlets inkomster, så att man saknade underhåll för kordjäknarna.²⁹

Att i detta läge hålla sig med särskilda korpräster för tidegården var inte att tänka på. Ansvaret fick vila på katedralskolans lärare och elever, och även detta kunde alltså tidvis vara svårt att klara. Ändå påbörjas ett omfattande arbete med att försvenska viktiga delar av tidegården, även detta tydligast dokumenterat i Hög- och Bjuråkershandskrifterna. Antifonarierna med den latinska tidegårdens musik brukade aldrig innehålla underläggningar av psaltarpsalmer och cantica under de vanliga psalmtönerna; man nöjde sig med att ge antifonmelodin och respektive psalmtöns finalisform, sedan förut-sattes sångarna kunna klara underläggningen. Ett undantag var dock den festliga och komplicerade psalmodin för psalmen *Venite* (Psalt. 95), den viktigaste, dagligen förekommande psalmen i matutinen (ottesången). Den brukade finnas utskrivet underlagd en hel rad olika melodier.

I våra båda handskrifter möter nu de viktigaste delarna av matutinen försvenskade med melodier. Först kommer den inledande växelsången *Upp-låt, Herre, mina läppar*, därefter sex olika melodier till *Venite*-psalmen, i fem fall med rikt utsirade antifoner. Detta melodiuval betecknas i Hög som »all *Venite* på svenska som görs behov att sjungas». Antifontexterna har tydlig referens till de resp firningsämnen som anges, dvs. juldagen, kyndelsmäss, Marie bebådelse (enligt Bjuråker användbar också vid Mikaeli, vilket dock måste ha krävt annan antifon), påskdagen (torde ha varit användbar även vid pingst, om antifonen byttes), apostladagar. Den melodivariant som saknar antifon är enligt Hög avsedd för Allhelgona, enligt Bjuråker för kyrkmässa. Efter *Venite*-melodierna följer matutinens stora canticum *Te Deum* i svensk version *O Gud, vi lova dig*, vidare tre melodier till *Tackom och lovom*.

Hur var ottesången tänkt att utföras i övrigt? Mellan *Venite* och *Te Deum* innehöll den latinska matutinen hymn, psaltarpsalmer med antifoner och textläsningar med musikaliskt rikt utsirade responsorier. Dessutom brukade man i allmänhet låta matutinen omedelbart följas av morgonens andra stora tidebön laudes, vilket innebar en ny omgång psaltarpsalmer med antifoner, hymn, och så morgonens andra stora canticum *Benedictus*, Sakarias lovsång. Våra två handskrifter innehåller inga laudes-sånger. Svaret på frågan måste bli att vi nästan ingenting säkert vet om detta. Man kan forma hypoteser i olika riktningar. En maximal försvenskningshypotes har pekat på följande förhållanden: 1536 hade *Svenska sånger och visor* utkommit, och den innehöll bl a de nytestamentliga cantica och en hel rad försvenskade tidegårds-hymner. 1536 hade också en svensk översättning av Psaltaren utkommit. Med hjälp av dessa böcker och det handskrivna materialet hade man det mesta som behövdes för att kunna utföra en komplett sjungen ottesång på svenska, nämligen om man förutsätter att sångarna kunde läras att lägga den svenska psaltartexten under de välkända latinska psalmtönen precis som de kunde göra med latinsk psaltartext. Det som fattades var antifoner till psalmerna, och responsorierna. De fick hämtas ur de latinska sångböckerna.³⁰ En mothypotes kan gå ut på att stora delar av tidegården fortfarande sjöngs på latin. Under alla förhållanden får man räkna med att sångmaterialet skars ner, särskilt om tidebönen hade karaktär av verklig församlingsgudstjänst; i sådana fall var det viktigt att lägga in predikan eller katekesförhör.

Frågetecknen blir än mer akuta när vi funderar över aftonsången (vesperen), som i senmedeltida praxis ofta brukade omedelbart följas av natt-sången (completoriet). Våra handskrifter innehåller inga vespersånger alls, men det hindrar väl inte i och för sig att ovan anförda argument för en maximal försvenskningshypotes kan aktualiseras också här. Däremot finns ett försvenskat completorium detaljerat utfört, enligt rubriken avsett för Kyndelsmäss – och man kan väl förstå tanken med att just en sådan kväll ha en stämmingsfull kvällsgudstjänst med tända ljus. I detta fall har även antifonerna till psalm och canticum skrivits ut på svenska, men psalmodins underläggning har bara antytts på det traditionella sättet, genom att ange finalis. Julhymnen *Corde natus ex parentis* finns också med i en svensk tolkning och kompletterar härigenom hymnbeståndet i »Svenska sånger».

Vi måste förstå att man i hög grad befunnit sig på ett experimentstadium

när det gäller tidegårdens plats och utförande i ett reformerat gudstjänstliv. Högmässan förblev ju mycket länge blandspråklig, men på lång sikt var det svenskan som tog över helt och hållet. Tidegården var också blandspråklig i början (proportionerna mellan språken här dock svårare att genomsåda). Man prövade sig fram med både svenska och latin. Kanske upptäckte man att de svenska psaltartexterna inte lika smidigt som de latinska lät sig anpassas till de klassiska psalmtönen. Vår tids arbete med saken har visat att uppgiften går att lösa men att den kräver noggrann eftertanke och att kadensernas placering behöver markeras i varje vers. Hursomhelst, den blandspråkliga tidegården fick en utveckling rakt motsatt den blandspråkliga högmässan: man återgick mer och mer till latinet, men på mycket lång sikt innebar detta att hela gudstjänsttypen försvann, för att återupplivas först i början av 1900-talet. Bland reformationskyrkorna var det egentligen bara den anglikanska som med *matins* och *evensong* lyckades skapa en folkspråklig tidegård, i vår tid lika omtyckt som någonsin.

Vi tar ett kliv långt fram i tiden, till 1620 och den tidigare nämnda tryckta *Liber cantus*-sångboken. Utöver mässans ordinarie melodier på svenska innehåller den även ett litet antifonale för tidegården – helt på latin, alltså även sådana sånger som Hög och Bjuråker hade på svenska! Antifonalet är koncentrerat till de fyra stora högtiderna jul, påsk, pingst och Mikaeli. Men först återfinns ett latinskt *Te Deum* och *Venite*-psalmen underlagd sju olika melodier. Av dessa gäller bara tre de nämnda högtiderna, eftersom påsk och pingst har samma melodi. Övriga avser vanlig söndag, Trefaldighetsfest, apostladag och en ospecificerad. För de fyra högtiderna återges sångerna till första vesper, completorium, matutin, laudes och andra vesper. Det mest anmärkningsvärda är att matutinens stora och musikaliskt rikt utbroderade responsorier återges; inom den katolska kyrkan har dessa knappast alls sjungits i modern tid. Hymner har bara medtagits i två fall; förmodligen är psalmbokens till svenska översatta hymner tänkta att i övrigt användas. Psaltarantifonerna, i allmänhet fem i laudes och vesper, tre i matutinen och en i completoriet, följs liksom de tre canticum-antifonerna på traditionellt sätt inte av utskrivna psalmer och cantica utan bara av begynnelseorden och noterna till finalis. De nytestamentliga cantica fanns i psalmboken, men varifrån hämtades psalmerna? Sångbokens existens har länge varit känd (liksom motsvarande Växjö-sångbok från 1623), men det är först Pahlmblad som har satt den i samband

med ett 1620 tryckt *Psalterium Davidis* med Psaltarens psalmer, hymner och böner på latin avsedda för tidegården.³¹

Vad har hänt mellan 1540 och 1620? Ganska tidigt tycks man ha övergett de omfattande försvenskningsplanerna. Det finns ett rikt handskriftsmaterial med latinsk tidegårdsmusik från en rad olika stift från hela 1500-talet, men sällan något på svenska utöver *cantica*. En avgörande förändring som inträder kring sekelskiftet är följande: Längre hade man fortsatt att använda de medeltida latinska gudstjänstböckerna i tillämpliga delar. Mycket av Laurentius Petris liturgiska arbete gick ut på att anvisa vad som var och icke var användbart av det medeltida materialet. Ännu i KO 1571 ger han många sådana anvisningar, och mer i detalj går han i *De officiis* från 1560-talet. Han hoppas dock att man småningom skall få fram helt reformerade böcker som gör bruket av de gamla överflödigt. Efter Uppsala möte 1593 går arbetet med tidegårdssången just i denna riktning, det utgör en handskriven sångbok från c:a 1600 påträffad i Gamla Uppsala kyrkoarkiv ett bra exempel på.³² »Sista ordet» i frågan blir sedan sångboken och psalteriet från 1620, men där kvarstår några frågor. Av *Venite*-sortimentet framgår att tidegården sjöngs inte bara vid de fyra stora högtiderna men bl a också vanliga söndagar. Var hämtade man sångerna en vanlig söndag? Kanske var antifonerna så väl insjungna att sångarna kunde dem utantill? Matutinresponsorier fick man väl däremot avstå från. Men var hämtades sångerna till de helgdagar som ytterligare nämns? Här torde fortfarande handskrivet material ha behövts.

Gudstjänstsången enligt Laurentius Petris Kyrkoordning

Den svenska kyrkoordningen 1571 (KO) kan betecknas som Laurentius Petris testamente vad gäller gudstjänstfrågor.³³ Den reglerar dock inte gudstjänsten i detalj utan hänvisar till mässbok och kyrkohandbok. Mer detaljerade föreskrifter ges också i arbetet *De officiis ecclesiasticis* från 1560-talet.³⁴ Av det arbetet framgår vilken omfattning gudstjänstsången tänktes ha i den reformerade svenska kyrkan. Liksom under medeltiden utgjordes församlingens huvudgudstjänst varje söndag av den sjungna högmässan. Vad gäller tidegården förutsattes att vid domkyrkor och andra stadskyrkor med latinskola aftonsång, ibland följd av nattsång, sjöngs varje lördag och söndag och ottesång varje söndag, i de flesta landskyrkor däremot bara vid

de stora helgerna. På landet var det ofta bara präst och kantor som utförde sången, men i städerna utgjorde den en av de viktigaste uppgifterna för latinskolornas lärare och elever. Eftersom även textläsningar och böner ofta sjöngs kunde både högmässan och tidegården utföras nästan alltigenom med sång. I sin utmärkta artikel från 1971 om KO 1571 och musiken konstaterar Folke Bohlin därför, att KO med rätta kunde använda uttrycket »kläppa utsjunget» för den avslutande fridsringningen (i kapitlet Om kyrkor och kyrkoskrud). I hela detta slutavsnitt följer jag med förf:s tillstånd ganska nära gången i Bohlins artikel, även om jag gör egna bedömningar.

Man kan förvåna sig över att KO ägnar så relativt liten uppmärksamhet åt gudstjänstsången, som ändå var en betydelsefull faktor i reformations-tidens kyrkoliv. Musikaliska frågor berörs visserligen på åtskilliga ställen, men de har inte fått någon sammanfattande behandling i ett särskilt kapitel. Inte heller kapitlet Ordning med kyrkosång ger en sådan sammanfattning, utan bara vissa allmänna föreskrifter rörande otte-, afton- och nattsång. Sångens betydelse framgår bl a av musikämnets starka ställning i latinskolan. Alla kretsarna utom den lägsta hade en gemensam musiktimme varje dag (Ordning huru läsas skall i skolorna). I *De officiis* ges mer detaljerade anvisningar om djäknarnas kyrkosång, och troligen är det denna skrift som åsyftas, när det i kapitlet Om skolor heter att skolmästaren skall »låta djäknarna sjunga och läsa [i kyrkan] efter den ordningen som därpå gjord är, eller som ordinarius honom föresätter». Detta skall sannolikt förstås så, att varje stiftschef kunde förpliktiga skolmästarna i stiftet att följa endera *De officiis* (vars anvisningar utgick från ärkestiftets traderade sångmaterial) eller någon motsvarande ordning för kyrkosången.

Huvudanledningen till att KO ger så förhållandevis få föreskrifter angående sången är nog just att reformationskyrkan i så stor utsträckning övertagit den från medeltiden ärvda sångtraditionen. Principiella och praktiska skäl hade dock framtingat en kraftig reduktion och revidering av denna tradition. I KO framhävs särskilt fem faktorer som inverkat omgestaltande på kyrkosången, därav fyra reformatoriska grundprinciper.

1. Det var absolut nödvändigt att ur gudstjänstlivet utrensa allt »som sig med Skriften icke fördrager», och det ankom närmast på skolmästarna och sångledarna att kontrollera att inget »okristeligt stycke» lästes eller sjöngs

i kyrkorna. Det var anvisningar av detta slag som Laurentius framför allt hade givit i *De officiis*, och de kom i första hand att drabba helgonfirandet (se närmare Pahlmblads artikel i denna volym). I Ordning med kyrkosång uttalas en förhoppning »att vi med tiden skola bekomma tryckta sångböcker, vilka de sånger allenast skola innehålla, som rene och Skriftene enlige äro». Det var det steget man senare tog i Uppsala genom tryckningen av de ovan nämnda *Liber cantus* och *Psalterium Davidis* 1620. KO tänker sig vidare att sådana böcker skulle kunna användas överallt i riket, vilket alltså skulle innebära att stiftspartikularismen på tidegärdssångens område skulle brytas. Så långt kom man dock inte på 1620-talet, eftersom Växjö framhärjade och 1623 lät trycka en egen *Liber cantus*.

2. Ingen gudstjänst borde firas i kyrkan utan att en församling deltog. Därför måste en mängd av de medeltida mässorna avskaffas, även av läromässiga skäl: man fick t ex inte fira mässa för de döda. Det här drabbade dock inte så mycket sången, eftersom de sk privatmässorna brukade vara lästa. KO:s ideal är att det hålls »een allmännelig mässa i församlingen» med rikligt deltagande av församlingsborna i kommunionen. Man får nämligen inte heller fira mässa om ingen enda finns som vill gå till nattvarden. I denna bestämmelse ligger upprinnelsen till den nattvardslösa högmässan, som under 1600-talet kom att bli ett reellt alternativ till kommunionmässan. Det var dock inget alternativ som KO fann eftersträvansvärt, tvärtom betonas kraftigt att man skall uppfostra folket att inse det välsignelsebringande i att ofta gå till nattvarden. Att fornkyrkans praxis med minst söndaglig kommunion senare övergavs beror enligt KO på att »folcket begynte bliffua källhiertat och duffuet» (Om Herrens nattvard). För tidegärdens del innebär principen att tidebönerna under veckodagarna kunde upphöra »efter intet folk är då tillstädes» (Ordning med kyrkosång).

3. Den lutherska reformationen såg predikan som prästens främsta uppgift. Även i ottesång och särskilt i söndagens aftonsång kunde det bli aktuellt att lägga in predikan, »ty därom vårdar mer än om någorhanda sång eller annat sådant». Vid behov kunde man därför förkorta psaltarpsalmer och annat i tidegården. Detsamma gällde om aftonsången inleddes med katekesförhör. Inte heller fick det traditionellt mycket omfattande sångmomentet mellan epistel- och evangelieläsningarna i mässan ta bort tid för predikan, »om vil-

ken mer vårdar». Å andra sidan kunde detta sångmoment förlängas om »för några handa saker skull måste ske fördröjelse». Och om man tyckte att aftonsången blev för kort när ingen predikan hölls, kunde man förlänga gudstjänsten genom att också sjunga nattsången (completoriet). Sången framstår i KO som klart underordnad reformationens centrala princip, Guds ords förkunelse. Å andra sidan framhävs att sjungandet av psalmer och lovsånger är »en övning uti Guds ord» och ett svar på apostelns maning att låta »Guds ord rikeliga bo uti eder» och att »sjunga Herranom i edert hjärta».

4. Gudstjänstsången skulle åtminstone delvis ske på svenska »på de folket må ock hava därpå något förstånd och sig därav förbättra» (Ordning med kyrkosång). Men av pedagogiska skäl – de blivande prästerna måste få övning i latin – tilläts latinsk sång i skolstäderna både i mäsas och tidegård. Vad gäller tidegården finner vi i KO bekräftat att det långtgående försvenskingsprojekt varom Hög- och Bjuråkershandskrifterna vittnar hade avbrutits. I KO föreskrivs att textläsningarna alltid skall utföras på svenska, men av sångerna enbart följande moment: de nytestamentliga *cantica* och *Te Deum*, hymner, kollektböner samt *Tackom och lovom*. Men inte ens dessa moment skall alltid sjungas på svenska utan »ömsom på svenska och latin» (på latin exempelvis i helgsmålets aftonsång, då få församlingsbor brukar vara närvarande). Allt övrigt skall sjungas på latin.

Vad gäller mässan heter det att den på landsbygden må »alltid och alltsammans hållas på svenska» (Om Herrens nattvard). Mässordinariets gregorianska sånger hade man ju överflyttat till svenska, med *Allenaste Gud i himmelrik* och Luthers credopsalm som möjliga ersättningar för de längsta momenten. På de latinska propriésångernas plats insattes sånger ur den ständigt växande repertoaren av kyrkovisor. Ärkebiskopen tycks dock ha mycket uppskattat de latinska introitus- och gradualesångerna och ser gärna att de i städerna sjungs av djäknarna i högmässan. I mässordningen 1557 står vid dessa moment svenskt alternativ först, därefter latinskt (så även vid trosbekännelsen), men KO formulerar sig som om de latinska sångerna snarast utgör huvudalternativet, vilket kan utbytas mot kyrkovisor. Även de populära sekvenserna, som delvis fanns översatta, förefaller han tänka sig sjungna på latin, men vid jul och påsk med skottveiser på svenska inskjutna på ett par ställen (Ordning med mäsas). Laurentus har alltså inte hävdat som liturgisk princip att svenska sånger borde ersätta det

latinska propriet. Samtidigt framgår det att psalm före predikan blivit allmän sed, och där har kyrkovisan fått en obestridd plats.

5. En faktor av praktisk natur, som i hög grad påverkade den gamla sångens livsbetingelser, var att korprästinstitutionen hade upphört till följd av kung Gustavs medvetna politik att ekonomiskt försvaga särskilt domkapitlen. Därmed hade förutsättningarna för domkyrkornas gudstjänstliv i grunden förändrats. Så försvann de små tidebönerna helt och de större sjöngs i förkortat skick och bara på sön- och helgdagar. Det skulle nämligen »vara djäknomen för tungt var dag sjunga uti kyrkone, efter inga andra äro, som det göra kunna». Vi såg ovan att ärkebiskopen hade klagat över kungens snålhet mot kapitlet, med menliga följder för gudstjänstsången. Kanske på grund av förhoppningar knutna till den nytillträdde kung Johan skriver han nu att det väl vore möjligt att korprästinstitutionen åter infördes.

Vi återvänder till skolans sångundervisning. Den var nödvändig också av ekonomiska orsaker. Sång vid begravningar, som KO i förbigående ger tillåtelse till (Ordning med kristlig begravning) och vid sockengången (Om skolor) var skolans och djäknarnas främsta inkomstkälla. Det fanns alltså flera samverkande motiv till musikämnets stora utrymme på skolschemat. Undervisningen skulle omfatta både teori och praktik. Man övade in såväl den vanliga enstämmiga kyrkosången som flerstämmiga verk, de senare främst för de stora högtiderna. Ingenting nämns om kyrkvisor, men sådana kan mycket väl ha sjungits i såväl en- som flerstämmig form. Varje lördag genomgicks den kommande helgens »*officia ecclesiastica*» (jfr titeln på Laurentius Petris *De officiis ecclesiasticis*). Skolmästaren skulle utse »*vissa officiales, horistas, rectores, lectores, versicularios*» för kortjänsten, och dessa förhördes nu på sina uppgifter. Om sångens uppförandep Praxis ges få uppgifter. Det nämns att litanian brukade sjungas av »två små djäknar» (Sätt att ordinera präster). På ett annat ställe heter det att prästerna skall försöka ersätta »de okristliga minne», som bönderna brukade sjunga vid sina gästabud.

Sammanfattningsvis kan KO sägas kodifiera den medeltida kyrkosången, reducerad och reviderad efter reformatoriska principer. Ett viktigt nytt musikaliskt element utgör emellertid den lutherska kyrkovisan. KO ger den en framträdande plats i de nya, av predikan och Litanian dominerade, nattvardslösa gudstjänsterna (Om Herrens nattvard, Om Litanian). Troligen

kommer de mer och mer in i högmässan, även i städerna. Att psalmsång förekommit i betydande utsträckning antyds också av de ständigt utvidgade psalmboksutgåvorna. Men det är påfallande att KO ingenstans antyder att folket brukade eller ens borde uppmanas att sjunga med i psalmerna vid gudstjänsterna i kyrkan. Psalmböcker var sparsamt förekommande och läskunnigheten föga utbredd. Det hindrar inte att en psalmsång tydligen så småningom kom igång genom att församlingen lärde sig stämma in i sånger som återkom söndag efter söndag. Vi har ovan återgivit en uppgift om församlingssång i Luthers ingalunda lättsjungna credo-psalm och i andra sånger »på förståndeligt tungomål».

I en artikel om Stormaktstidens gudstjänstliv har Christer Pahlmblad återgivit en ögonvitnesskildring från juldagens högmässa 1634 i Stockholms storkyrka. Det var där gudstjänstreformen tog sin början på 1520-talet, och det är då av särskilt intresse att få veta hur högmässan firades där drygt 100 år senare. De tjänstgörande prästerna var klädda i liturgiska kläder. *Introitus* saknades, så högmässan började med *Herre, förbarma dig* som sjöngs av en grupp sångare beledsagade av orgeln. Prästen intonerade *Ära vare Gud i höjden*, och i lovsången deltog sedan hela församlingen; det bör ha varit *Allenaste Gud i himmelrik*. Både kollektbön, epistel och evangelium sjöngs av prästerna, och däremellan bl a julsekvensen av kören. Trosbekännelsen, säkert Luthers credo-psalm, sjöngs av alla. Predikstolspsalmen sjöngs av kören, men senare deltog alla i en annan sång, troligen *En jungfru födde ett barn i dag*. Även prefationen med instiftelseorden sjöngs av präst. Alla gregorianska mässånger sjöngs av kören ensam, men församlingen kunde alltså delta i ofta återkommande sånger av kyrkovisekaraktär, inklusive parafraser över sånger ur mässordinariet, och tydligen också i en omtyckt julsång.³⁵

Summary

Laurentius Petri and the Liturgical Chant

The 16th century liturgy reform in Sweden was decidedly conservative: the general progress of the mass was left intact with the exception of the *canon missae*. The office, too, was to a large extent preserved: though mostly in abbreviated form, matins, sometimes followed by lauds, and vespers, sometimes followed by compline, were sung especially at the great festivals of the liturgical year; and in city churches connected with Latin

schools, they should in principle be sung every Sunday starting with Saturday evening. Musically, a good deal of the Gregorian chant was preserved, but a new musical genre that would become more and more predominant was the *Kirchenlied* inherited from the Evangelical churches in Germany.

For the future, much depended on the availability of songs with Swedish texts. Laurentius Petri, 1499–1573, archbishop since 1531, very much cared for the Gregorian chant in office as well as mass, but the only melodies that became consistently adapted to Swedish texts were those of the *ordinarium missae*, together with the metrical hymns and the four main *cantica* of the office (the *Benedictus*, *Magnificat*, *Nunc dimittis*, and *Te Deum*). The Biblical lessons should always be sung or read in Swedish, but the remaining parts of the office would still be sung in Latin. Behind this decision lay an educational aspect. The choir priest institution could no longer be upheld for economical reasons, so the responsibility for the choral chant lay on the teachers and pupils of the Latin schools, and it was regarded instructive as well as edifying for them to practice singing in Latin. As late as 1620, a *Liber cantus* was published containing a selected *ordinarium missae* in Swedish together with an abridged *antiphonale* entirely in Latin. Several of these *ordinarium* songs are still in use in the eucharistic liturgy of the Swedish church, whereas most of the Latin songs of the office were abandoned and forgotten during the lapse of the 17th century already.

Hymn books dominated by the *Kirchenlied* genre were published in constantly enlarged editions. The first edition 1530 contained 10 songs, the last edition of the century, 1594, contained 149 songs. The most important function of these hymns was to replace the Latin mass songs of the *proprium de tempore*. The longest songs of the *ordinarium* were also more and more replaced by hymns: the Nicene creed and the *Laudamus* with metric paraphrases by Luther and Decius. The hymns spread to many other areas of use. Their captivating melodies encouraged the congregations to partake more and more in the liturgical chant, which may well be their foremost advantage.

NOTER

- 1 Olavus Petri, *Samlade skrifter*, 2, 523. – Jag har, med några undantag, moderniserat stavningen i 1500-talssvenskan.
- 2 Feuk 1971 ifrågasätter den framträdande roll som i äldre forskning tillskrivits Olavus Petri både som författare till och översättare av sånger i samlingen. Selander 1994 och (med stor emfas) Ingebrand 1998 argumenterar i sin tur mot Feuk. Pahlmblad 1999 (i en recension av Ingebrands bok) gör en balanserad utvärdering av diskussionen.
- 3 *Graduale arosiense impressum*, utg Schmid 1959–65. Inget fullständigt exemplar av gradualet är bevarat. Gustav Vasa lät sina fogdar använda de hållbara pergamentbladen som omslag på sina räkenskaper. Gradualet har rekonstruerats genom att bevarade blad samlats från olika arkiv.
- 4 *Brilioth* 1951, 343. Lindquist 1945. Bohlin 1973.
- 5 *Liber cantus [upsaliensis]* 1620, utg Edwall 1943, 124, 126 m fl.
- 6 Antifonen hade också brukat sjungas i completoriet. I *Den svenska tidegården*, meloditugtåva 2002, ingår den i lördagens completorium.
- 7 Rodhe 1917, 30 f. Bergendoff 1927, 152 ff. Bohlin 1973, 250 ff.
- 8 Bohlin 1973, 253 ff. Göransson 1999, 261 f.
- 9 Bohlin 1973, 256 ff.
- 10 Sången, som bevarats 1986, utgör en mycket fri återgivning av ett Lutheroriginal efter medeltida förebild.
- 11 Nr 4 är visserligen inspirerad av en psaltarparafraas av Luther, men texten är till oigenkännlighet förändrad. Melodin och dess historia skildras utförligt av Göransson 1997, 32 ff.
- 12 Feuk 1971. Luthers namn (med frågetecken) finns med i 1986 års psalmbok men har tagits bort i *Verbums nyutgåva* 2002.
- 13 Terminologin lanserad i G Aulén, *Den kristna försoningstanken*, 1930.
- 14 Göransson 1992, 243.
- 15 Om den svenska trädningen av melodin se Göransson 1997, 36 f.
- 16 Bohlin 1973.
- 17 *Musikhandskrifter från Högs och Bjuråkers kyrkor*, utg Adell 1941.
- 18 Däremot upptas den i Georg Normans högmäsoordning i *Articuli ordinationiae*, varför Adell 1941 förmodar att det var genom Norman som den kom in i den svenska mässan. Emot detta talar dock argumenteringen ovan, och dessutom att Norman representerade en högtysk Wittenberg-trogen linje och säkerligen inte skulle ha introducerat psalmen i den lågtyska, från Walter avvikande melodiformen.
- 19 Pahlmblad 1998, 154 ff.

20 Kjällerström 1959, 42 ff. Jämför också ögonvittnesskildringen från Stockholms storkyrka 1634 i slutet av artikeln.

21 I Bjuråkershandskriften saknas vissa blad, men överensstämmelserna med Hög är i övrigt så påfallande att Bjuråker kan antas ha innehållit det i förhållande till Hög saknade materialet helt eller delvis.

22 Een liten Songbook (1553), utg Bohlin 1977. Denna version utgör en andra upplaga av en utgåva i folioformat från 1540-talet.

23 Messan på Swensko 1557, utg Serenius 1969.

24 Göransson 1999, 166 f.

25 Pahlmblad 1998, 154 ff.

26 Göransson 1999, 167.

27 Laurentius Petri, De punctis. utg Fransén 1930. Laurentius uttrycker sig inte alltid pedagogiskt kristallklart, och Franséns återgivning och förklarande rubriker avslöjar vissa missförstånd. (Se härom Bohlin 1970.) Även tolkningar och notexempel hos Adell 1963, 38 ff, musikbil. 8 ff lider av missförstånd, och båda tonernas metrum är felaktigt återgivet.

28 Adell 1963, 31 ff. Musikbil. 6 ff återger varianter från Thomissøns psalmbok 1569 och Israel Leimontinus koralbok 1675, utg Redin 1956. Laurentius återgivning blir karikatymässig genom att han endast återger metrum-kadensen och upprepar den ideligen, men det är ju möjligt att ett sådant defekt utförande faktiskt förekommit bland dåligt utbildade sångare. – Inom högmedeltida gregorianik reciterar man på c, a, g eller f och aldrig som här på h eller e, vilka betraktas som »svaga» toner eftersom de bara har ett halvtönssteg ovanför sig.

29 Holmquist 1933, 261 ff. Ärkebiskopen fick bara en åthutning till svar.

30 Så resonerar Adell 1941 i sin kommentar till handskrifterna, s 16 f.

31 Pahlmblad 2000, 66. Se även Pahlmblads artikel i denna volym.

32 Olaus Ericis sångbok, utg Bohlin 1967.

33 Kyrkoordningen utgavs 1932 i faksimiltryck av Emil Fernström. 1971 utgavs den av Sven Kjällerström i ny upplaga tillsammans med »studier kring tillkomst, innehåll och användning».

34 De officiis (orig. endast handskrift), utg. Fransén 1927.

35 Pahlmblad 2002, 259 f. Ögonvittnet är den franske romersk-katolske legationssekreteraren Charles Ogier. Ogier noterade också att brödet och kalcken inte eleverades, och att altarljusen var släckta efter predikan; de hade alltså bara haft belysningsfunktion medan det ännu var mörkt. För oss förefaller det barockt att det skulle anses förkastligt katolskt att tända ljus enbart till fest och till Guds ära, men elevation och ljus var under det sena 1500-talet livligt diskuterade ceremonier. Laurentius Petri var en uthållig försvarare av dessa bruk, men de avskaffades några år efter Uppsala möte. Om den teologiska innebörden av denna motsättning se Pahlmblads artikel i denna volym.

- Den svenska kyrkoordningen, tryckt Stockholm 1571. Utg. i faksimil 1932 med historisk inledning av Emil Fernström som *Laurentius Petris Kyrkordning av år 1571*. Stockholm. På nytt utg. i faksimil 1971 av Sven Kjällerström som *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*. Lund.
- Een liten Songbook til at bruka j Kyrkionne*, tryckt Stockholm 1553. Bokens tidigare del utg. i faksimiltryck 1977 av Folke Bohlin. Laurentius Petri sällskapets urkundsserie, XII. Lund.
- Graduale arosiense, tryckt trol. Lübeck 1493, utg. i faksimil 1959–65 med inledning av Toni Schmid som *Graduale arosiense impressum*. Laurentius Petri sällskapets urkundsserie, VII. Malmö.
- Israel Leimontinus' koralbok*. Handskriven koralsångbok från 1675, utg. i faksimil med efterskrift av Jan Redin. Laurentius Petri sällskapets urkundsserie, VI. Lund.
- Koralpsalmboken 1697, tryckt i Stockholm, utg. i faksimil 1985 med förord/efterskrift av Magnus von Platen/Folke Bohlin som *Den svenska psalmboken 1695, Koralbok 1697*. Värnamo.
- Laurentius Petri, De officiis ecclesiasticis, handskrift från 1560-talet utg. i nytryck 1927 med inledning av Nat. Fransén som *Sveriges första evangeliska gudstjänstordning*. Liturgia suecana, II. Stockholm.
- Laurentius Petri, De punctis distinctionum et accentu ecclesiastico in lectionibus sanctis. Handskrift från 1560-talet utg. i nytryck 1930 med översättning och inledning av Nat. Fransén som *Laurentius Petri, Avhandling om skiljetecken och textläsning*. Liturgia suecana III. Stockholm.
- Liber cantus, tryckt Uppsala 1620, trol. med rikskyrklig syftning men utformad enligt ärkestiftets tradition, utg. i faksimil 1943 med inledning av Pehr Edwall som *Liber cantus upsaliensis*. Laurentius Petri sällskapets urkundsserie, II. Lund.
- Liber cantus, tryckt Uppsala 1623, trol. avsedd för Växjö stift, utg. i faksimil 1943 med inledning av Pehr Edwall som *Liber cantus wexionensis*. Laurentius Petri sällskapets urkundsserie, III. Lund.
- Messan på svensko*, mässordning utgiven av Laurentius Petri tryckt 1557 i Stockholm. Utg. i faksimil 1969 med inledning av Sigtrygg Serenius. Laurentius Petri sällskapets urkundsserie, X. Uppsala.
- Musikhandskrifter från Högs och Bjuråkers kyrkor* (c:a 1540–41), utg. i faksimil 1941 med liturgisk-historisk inledning av Arthur Adell. Senare räknad som nr I i Laurentius Petri sällskapets urkundsserie. Lund.
- Olaus Ericis sångbok*. Handskriven koralsångbok omkr 1580 från Gamla Uppsala, utg. i faksimil 1967 med inledning av Folke Bohlin. Laurentius Petri sällskapets urkundsserie, VIII. Uppsala.
- Olavus Petri, *Samlade skrifter*, band 1–4, utg. i nytryck 1914–17, red. Bengt Hesselman. Uppsala.

LITTERATUR

- Adell, Arthur, 1941, Liturgihistorisk inledning, *Musikhandskrifter från Högs och Bjuråkers kyrkor* (se ovan), s 7–35.
- Adell, Arthur, 1963, *Gregorianik. I. De bundna formerna. En handledning med musikbilaga*. Lund.
- Bergendoff, Conrad, 1928, *Olavus Petri and the Ecclesiastical Transformation in Sweden*. New York.
- Bohlin, Folke, 1970, Laurentius Petris De punctis. En textkritisk granskning. *Svenskt gudstjänstliv* 44/45, 1969–1970, s 59–63. Lund.
- Bohlin, Folke, 1971, »Någrahanda sång.» Kyrkoordningen 1571 och musiken. *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning* (se ovan), s 294–301.
- Bohlin, Folke, 1973, Luthers Credo-psalm och Den svenska mässan 1531. *Reformationen i Norden*, utg. C-G Andrén, s 241–262. Lund.
- Brilioth, Yngve, (1926) 1951. *Nattvarden i evangeliskt gudstjänstliv*. 2 uppl. Stockholm.
- Den svenska psalmboken*, av Konungen gillad och stadfäst 1937. Melodiutgåvor av psalmboken utkom fr o m 1939. Stockholm.
- Den svenska psalmboken*, antagen av 1986 års kyrkomöte. Stockholm 1986.
- Den svenska psalmboken*, ny utgåva med tillägg. Verbum, Stockholm 2002.
- Den svenska tidegården, melodiutgåva*, 2002, på uppdrag av Laurentius Petri sällskapet för svenskt gudstjänstliv sammanställd av Ragnar Holte. Två volymer: Laudes och vesper. Completorium och middagsbön. Stockholm.
- Feuk, Johan, 1971, Var Olaus Petri psalmdiktare? *Vetenskapssocietetens i Lund årsbok*. Lund 1971.
- Göransson, Harald, 1992, *Koralpsalmboken 1697. Studier i svensk koralhistoria*. Göteborg.
- Göransson, Harald, 1997, *Koral och andlig visa i Sverige*. Stockholm.
- Göransson, Harald, 1999, Musiken under reformationstiden. *Sveriges kyrkohistoria*, red. L Tegborg, 3, s 260–270. Stockholm.
- Ingebrand, Sven, 1998, *Swenske songer 1536. Vår första bevarade evangeliska psalmbok*. Uppsala studies in Faiths and Ideologies, 7. Uppsala.
- Kjällerström, Sven, 1959, Församlingssången i Sverige under reformationstidevarvet. *Psalm och sång. Studier tillägnade Emil Liedgren den 21 februari 1959*. Lund.
- Laudamus. Hymnal for the Assembly of the Lutheran World Federation*. 3 uppl., Helsinki 1963.
- Lindquist, David, 1945, *Första-mässan i Stockholm. En liturgihistorisk studie*. Stockholm.
- Pahlmblad, Christer, 1998, *Mässa på svenska. Den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden*. Bibliotheca theologiae practicae, 60.
- Pahlmblad, Christer, 1999, Rec av Sven Ingebrand, *Swenske songer 1536. Vår första bevarade evangeliska psalmbok*. *Kyrkohistorisk årsskrift* 1999, s 144–147.

- Pahlmblad, Christer, 2000, Laurentius Petri och kyrkans gudstjänst. *Meddelande n:o XLVIII*, utg. Samfundet Örebro stads- och länsbiblioteks vänner, s 65–93.
- Pahlmblad, Christer, 2002, Gudstjänstliv och gudstjänstbruk i 1600-talets Sverige. *Sveriges kyrkohistoria*, red. L Tegborg, 4, s 259–269. Stockholm.
- Rodhe, Edvard, 1917, *Studier i den svenska reformationens liturgiska tradition*. Uppsala universitetets årsskrift.
- Selander, Sven-Åke, 1994, Olavus Petri – psalmdiktare för den goda sakens skull? *Olaus Petri, den mångsidige reformatorn*, utg. Hallencreutz/Lindberg, s 129–168. Uppsala.